

VĂN HOÁ - LỊCH SỬ

NHỮNG NỀN VĂN MINH NAM MỸ THỜI TIỀN COLOMB

Ts. Nguyễn Kim Anh
Viện Nghiên cứu Châu Mỹ

1. Những tộc người và nền văn minh tiền Inca

Theo giới nghiên cứu, các tổ chức xã hội đầu tiên ở Nam Mỹ - tiền thân của Đế chế Inca - hình thành vào khoảng 1800 năm trước Công nguyên (CN). Tính đến thế kỷ XV, tại vùng đất này đã xuất hiện nhiều nhà nước, nhiều tộc người với những nền văn hóa đặc trưng như Nazca, Moche, Chimu, Tiahuanaco, Huari...

Bộ tộc Nazca (300 trước CN - 600 sau CN): sống tập trung ở các vùng ven biển miền Nam Peru với nghề chủ yếu là thủ công và dệt may. Những sản phẩm của họ rất được ưa chuộng bởi chất lượng cao với những hình vẽ đẹp, đa dạng. Các nhà khảo cổ tìm thấy rất nhiều loại vải bông, len từ lông cừu, lạc đà ở những vùng người Nazca từng sinh sống. Điều đó chứng tỏ họ đã có sự giao lưu, trao đổi hàng hóa với nhiều vùng đất khác. Các sản phẩm thêu và thảm dệt cũng rất phát triển. Tại những ngôi mộ của người Nazca, nhiều tấm vải dài gần 30 mét dùng để quấn các xác ướp được tìm thấy cùng với các áo choàng, khăn đội đầu và rất nhiều đồ thêu. Vàng là kim loại duy nhất được người Nazca chế tác. Bên cạnh đó, dấu ấn văn hóa của họ còn được thể hiện qua những hình vẽ, họa tiết trên gốm, đá. Trong sa mạc Nazca, các nhà khảo cổ đã tìm

thấy rất nhiều các bức tranh cát không lồ có nguồn gốc từ văn hóa Nazca. Những hình vẽ có độ chính xác cao nằm rải rác trên một vùng rộng lớn được coi như một viện bảo tàng thiên nhiên. Tuy nhiên việc người Nazca đã thực hiện những bức tranh đó như thế nào thì vẫn còn là một bí ẩn chưa có lời giải đáp.

Bộ tộc Moche (đầu CN - 600 sau CN): được coi là tiền bối của người Inca, sinh sống ở các thung lũng gần biển phía Bắc Peru. Nền văn minh của họ kéo dài khoảng hơn 500 năm. Người Moche chia lãnh địa của mình thành nhiều vương quốc nhỏ do các lãnh chúa cai quản. Họ nổi tiếng có nhiều nghệ nhân trong lĩnh vực kim hoàn, dệt may và gốm sứ. Đặc biệt, thợ gốm sứ của người Moche chỉ toàn phụ nữ. Các nghệ nhân đưa vào sản phẩm của mình hình các vị thần, các loài động vật, cỏ cây hoa lá và cả con người. Hình ảnh các chiến binh, các hình phạt trong chiến tranh cũng được đưa vào gốm sứ, tạo nên sự mới mẻ, riêng biệt. Trong những ngôi mộ của người Moche, hàng ngàn sản phẩm gốm với công nghệ tinh xảo vẫn còn đến ngày nay. Các thợ kim hoàn người Moche đã biết vận dụng những phương pháp tiên tiến trong việc pha trộn các kim loại như vàng, bạc, đồng đỏ. Các công trình xây dựng của người

Moche như Huaca mặt trời, Huaca mặt trăng. Kim tự tháp bằng gạch không nung, đường cầu máng, kênh tưới nước... là những minh chứng cho sự phát triển vượt bậc về kiến trúc.

Bộ tộc Chimu (1000 - 1470): cũng sống ở vùng duyên hải. Họ có nhiều kiến trúc sư tài giỏi và đã xây dựng thành phố ChanChan để làm thủ phủ. Với diện tích khoảng 6 km², bao gồm 10 khu riêng biệt theo hình ô lưới với tường gạch bao quanh, đây được coi là thành phố lớn nhất châu Mỹ thời kỳ tiền Colomb. Năm 1986, thành phố ChanChan được đưa vào danh sách di sản thế giới. Để cung cấp nước cho thành phố này, người Chimu đã xây dựng một hệ thống tưới tiêu với các sông đào dài gần 80km, lấy nước từ chính những sông ngòi tự nhiên. So với nhiều tộc người khác, người Chimu có tổ chức xã hội tương đối chặt chẽ. Nhà vua là người nắm giữ quyền lực cao nhất, tiếp đến, mỗi vị quan đảm nhiệm một nhiệm vụ nhất định. Vị thần quan trọng nhất đối với người Chimu là Mặt trăng. Hàng năm họ đều làm lễ hiến tế bằng các cô gái trẻ, trẻ con và hoa quả. Ngoài ra, họ cũng tôn thờ một số các hòn đá vì tin đó chính là tổ tiên của mình. Họ tính lịch bằng các ngôi sao để biết về các vụ mùa, thu hoạch. Người Chimu coi trọng các giá trị đạo đức. Những hành vi như ngoại tình, trộm cắp bị trừng phạt rất nặng nề. Khi gặp những năm mất mùa, dịch bệnh, người Chimu thường ăn kiêng và chế dục. Họ tin như thế các vị thần sẽ nguôi giận, không gây khó khăn. Những hình vẽ khắc họa trên các sản phẩm gốm sứ đã phản ánh phần nào đời sống xã hội, sinh hoạt hàng ngày của người Chimu. Họ cũng là những người sớm tìm ra cách trang trí các bức tường bằng gạch đúc không

nung. Các ngành nghề như dệt may, sản xuất gỗ và đặc biệt là luyện kim rất phát triển. Họ đã cho ra đời nhiều các sản phẩm bằng vàng, bạc, đồng, thậm chí cả tumbaga (hợp kim từ vàng và đồng).

Bộ tộc Tiahuanaco: định cư trên các cao nguyên. Nền văn hóa của họ được chia làm hai thời kỳ: giai đoạn đầu (trước CN) và giai đoạn sau (500 - 650 sau CN). Họ tạo thành một nhà nước lớn mạnh và luôn coi trọng các lễ nghi tôn giáo. Hình ảnh các vị thần luôn có mặt trong các công trình kiến trúc hiếm hoi còn sót lại của người Tiahuanaco. Trong những nền văn minh được coi là tiền thân của văn minh Inca, Tiahuanaco được giới nghiên cứu đánh giá cao. Rất nhiều các đồ gốm sứ và cách đắp nổi hình đầu các vị thần trong kiến trúc Tiahuanaco đã được truyền bá rộng rãi đến các tộc người khác. Xã hội của Tiahuanaco vẫn được coi là một thách đố đầy bí ẩn đối với các nhà nghiên cứu. Những dấu vết còn lưu lại của tộc người này đã được tìm ra từ dấu tích của một thành phố nằm phía Nam hồ Titicaca, với các khu nhà, tường rào, quảng trường. Câu hỏi được giới nghiên cứu đặt ra là tại sao một nền văn minh lớn lại biến mất một cách nhanh chóng như vậy? Cho đến nay các nhà sử học vẫn coi Tiahuanaco như là một Đế chế bị diệt vong.

Bộ tộc Huari (500 - 900): là một xã hội có tổ chức cao. Họ là những người tiên phong trong việc tạo ra những phong cách nghệ thuật, kiến trúc riêng. Hình ảnh những thiên thần có cánh lần đầu tiên xuất hiện trong các tác phẩm của người Huari. Họ đã có những phát kiến và cải cách trong lĩnh vực gốm sứ khiến nhiều tộc người khác phải bắt chước. Họ xây

dựng những hệ thống tưới tiêu rất hữu ích cho cuộc sống. Người Huari đã có ý thức mở mang đất đai bằng việc chinh phục các vùng lân cận.

Bộ tộc Chancay (900 - 1476): tạo lập một vương quốc tuy nhỏ nhưng phát triển rất thịnh vượng ở khu vực bờ biển trung Peru. Nghề chính của họ là thủ công mỹ nghệ, thêu đan, gốm sứ. Đồ gốm Chancay luôn được làm từ một loại đất xốp, màu đỏ hoặc be. Những bức tượng gốm còn tồn tại đến ngày nay bởi chất lượng cao với những hình thù cách điệu. Bên cạnh đó, nghệ thuật kiến trúc của người Chancay cũng hết sức độc đáo.

Bộ tộc Chibcha: là nền văn minh được biết đến nhiều nhất thời kỳ tiền Colomb ở Columbia. Những người Chibcha định cư ở các thung lũng thuộc sông Bogota và Chicamocho dưới sự lãnh đạo của hai thủ lĩnh Zipa và Zaque. Ở đây thương mại rất phát triển, hàng hóa được mang ra trao đổi từ quần áo, lương thực đến cả những thứ quý hiếm như ngọc lục bảo. Ngành dệt của người Chibcha đã vận dụng cả việc nhuộm và in. Hợp kim đồng và vàng là kim loại chính được sử dụng trong ngành kim hoàn. Các tượng vàng, đồng đã áp dụng kỹ thuật đánh bóng nên có giá trị không chỉ về mặt chất lượng mà còn cả về mặt thẩm mỹ. Nét đặc trưng trong tôn giáo của người Chibcha là thuyết nhị nguyên và nhân tính hóa thần thánh. Các lễ hội, lễ hiến tế, hiến sinh được tiến hành thường xuyên trong các vụ mùa, thu hoạch.

Ngoài ra, khi khai quật di tích vùng bờ biển Ecuador, các nhà khảo cổ đã tìm thấy dấu vết của nền văn minh *Valdivia* và *Machali* có từ 2000 năm trước CN. Bên cạnh những tộc người với những nền văn hóa trên, Nam Mỹ còn có những nền văn minh

khác như *Viru*, *Recuay*, *Chavin*, *Carchi*... Trải qua rất nhiều biến động, các tộc người này dần quy tụ, hòa nhập và được thâu tóm bởi một trong những Đế chế lớn mạnh nhất châu Mỹ - Đế chế Inca.

2. Đế chế và nền văn minh Inca

Thuộc vùng dãy núi Andes, với 4.000 km bờ biển phía Tây của Nam Mỹ, lãnh địa của người Inca gồm cả sa mạc ven biển, cả vùng núi cao và rừng rậm ở những miền đất thấp. Ngày nay lãnh địa đó bao trùm lên nhiều quốc gia: gần toàn bộ lãnh thổ của Peru, một phần Ecuador và Bolivia, Tây bắc Argentina và phần lớn Chile.

Nhà nước: Đế chế Inca (*Tahuantinsuyu*) xây dựng thủ phủ Cuzco trong thung lũng với dãy Andes bao quanh. Đây là trung tâm chính trị, tôn giáo của người Inca. Xã hội Inca được coi như một hình mẫu về kỷ cương. Nhà vua là người đứng đầu về dân sự, quân sự, tôn giáo và được coi như hiện thân của thần linh trong cuộc sống. Để giữ gìn dòng máu thần linh thuần khiết, nhà vua phải chọn một trong những chị em ruột của mình làm vợ chính thức. Ngoài ra vua vẫn có thể có những người vợ từ khắp mọi nơi. Trang phục của vua gắn liền với nguồn gốc thần thánh, quần áo được dệt từ len cừu, lạc đà. Các đồ dùng của vua đều được làm từ vàng và bạc. Khi mất, nhà vua được ướp xác và nằm trong đền thờ thần Mặt trời ở Cuzco.

Vương quốc Inca được chia thành 4 tỉnh (*suyu*) tương ứng với 4 hướng trong vũ trụ, được nối với thủ phủ Cuzco bằng 4 con đường thẳng. Mỗi *suyu* có một người đứng đầu (*capac*) và họ chính là hội đồng tối cao của Đế chế. Để truyền mệnh lệnh từ nhà vua tới các *suyu*, người Inca thành lập hệ

thống các trạm tiếp nhận và những người đưa tin (*chasqui*) liên tiếp. Tầng lớp quý tộc (*orejunos*), quan chức, sĩ quan đều là người thực sự mang huyết thống Inca. Những thủ lĩnh của các bộ tộc bị khuất phục và con cháu của họ không bao giờ được nắm giữ những địa vị quan trọng. Xã hội cũng được phân chia bởi rất nhiều bộ tộc, thị tộc (*ayllu*). Đứng đầu mỗi *ayllu* là một vị quan (*curaca*) có nhiệm vụ vừa như một quan tòa chịu trách nhiệm phân công lao động cho mọi người, vừa như người chỉ huy khi xảy ra chiến trận. Một tầng lớp xã hội được gọi là *yanacona* phải chịu trách nhiệm bảo vệ những người chủ, điều hành các vùng đất thuộc đến thờ, phụ trách các cửa hàng. Những nhân viên nhà nước, quân nhân và gia đình họ được Đế chế nuôi hoàn toàn. Chế độ một vợ một chồng được thực thi nghiêm ngặt đối với dân chúng, ngoại trừ đức vua, giới quý tộc và các *curaca*. Nghĩa vụ quân sự là bắt buộc đối với mọi người dân.

Tôn giáo: chi phối toàn bộ đời sống của người Inca. Nhà vua cũng chính là giáo chủ đứng đầu. Có nhiều loại giáo sĩ chịu trách nhiệm về các công việc hiến tế, bói toán, thôi miên. Một người được lựa chọn để trở thành *amauta* có nhiệm vụ giáo dục, truyền bá cho giới trẻ những truyền thống, phong tục của dân tộc mình.

Người Inca thờ phụng rất nhiều thần linh, vật tổ và các hiện tượng thiên nhiên. Thần Tạo hóa (*Huiracocha*) là vị thần tối cao tượng trưng cho quyền uy, sức mạnh. Bên cạnh đó, thần Mặt trời (*Inti*) được coi là vị thần quan trọng nhất, tượng trưng cho mùa màng bội thu. Người Inca tin tưởng rằng họ chính là con cháu của Inti. Nghề nông chiếm vị trí quan trọng nên thần Đất cũng được

tôn thờ đặc biệt. Ngoài ra, người ta thờ cúng tất cả các vị thần có liên quan đến các hiện tượng thiên nhiên như sấm, mưa, cầu vồng, mặt trăng... Người Inca cho rằng mỗi con người, mỗi đồ vật đều chịu tác động bởi một thế lực bí ẩn, siêu nhiên. Đó có thể là một vị thần bảo trợ cho cả bộ tộc (*huaca*) hay thần hộ mệnh cá nhân (*conopa*). Hàng tháng họ tổ chức các lễ hội tôn giáo khác nhau như lễ đón năm mới, lễ thụ phong, tiễn các thanh niên đi chinh chiến, lễ thu hoạch mùa màng... Trong khi tiến hành nghi lễ, người Inca thường dùng lông chim, vỏ sò, lá cây cacao, đồ uống chicha có men làm từ ngô để cúng. Họ dùng nhiều loại gia súc làm đồ hiến tế. Họ cũng chấp nhận các vị thần của những dân tộc bị họ chinh phục nhưng ở vị trí thần thánh thấp hơn.

Văn hóa: Đời sống, văn hóa của người Inca in đậm dấu trong những công trình xây dựng còn lại đến ngày nay.

Nghệ thuật kiến trúc là một thế mạnh vượt trội của người Inca. Khi người Tây Ban Nha đặt chân lên mảnh đất này, họ đã phải kinh ngạc trước những gì được chứng kiến. Tại thủ phủ Cuzco, các công trình được tạo thành từ những phiến đá lớn, chồng khít lên nhau, không phải sử dụng bất kỳ thứ hồ vữa nào. Kiểu xây dựng này giúp các đền đài, cung điện, pháo đài... có thể trụ vững lâu dài, bất chấp cả những trận động đất mạnh. Trung tâm của Cuzco là tòa nhà Coricancha thờ thần Mặt trời với tất cả các mái, trần, các bức tượng được làm bằng vàng (gần 2000 kg). Sau này toàn bộ số vàng trên đã được nấu chảy và chuyển về Tây Ban Nha. Năm 1911, các nhà thám hiểm đã phát hiện ra một thành phố vĩ đại của người Inca được xây dựng vào cuối thế

kỷ XV - thành phố Machu Picchu. Đây là một biểu tượng đặc trưng trong kiến trúc Inca, thành phố nằm ở độ cao 2.430m so với mực nước biển, lọt giữa vùng núi cao, có các sườn dốc bảo vệ và chỉ có một con đường độc đạo đi vào. Khi được tìm ra, Machu Picchu gần như còn nguyên vẹn với 143 ngôi nhà được xây bằng đá cẩm thạch, trong đó có 80 nhà ở và số còn lại là các trung tâm tôn giáo, đền đài. Trong nhiều cung điện có các kênh đá dẫn nước vào các khu nhà tắm để nhà vua sử dụng. Ở gần các thành phố, người Inca thường xây dựng các pháo đài (*pucara*) để dân chúng có thể đến ẩn náu khi có biến động. Thành phố Machu Picchu được coi như pháo đài của cả vùng thung lũng Urubamba. Hỗ trợ cho thủ phủ Cuzco là pháo đài Sacsahuaman với những bức tường thành bằng đá cao 20m. Tôn giáo chi phối đời sống của người Inca trên mọi phương diện nên những công trình kiến trúc cũng mang nét đặc thù của tôn giáo. Nhà ở và nhà thờ có hình dáng giống nhau. Tuy nhiên các nhà thờ có kích thước lớn hơn và có các khối kim tự tháp bằng đá (*intihuatana*) ở bên cạnh. Kim tự tháp là loại hình kiến trúc không chỉ phổ biến trong văn hóa Inca mà trong toàn bộ nền văn minh tiền Colomb ở châu Mỹ. Có rất nhiều giả thuyết đặt ra để giải thích biểu tượng này. Nghệ thuật kiến trúc của người Inca còn được thể hiện qua các lăng tẩm, công trình phục vụ nghi lễ, các quảng trường...

Với những công trình xây dựng vĩ đại, bằng sự lắp ghép được tính toán chính xác đến từng chi tiết, người Inca đã chứng minh kiến thức về số học, hình học của mình. Họ cũng là những người sớm biết vận dụng thiên văn học để dự báo về thời tiết, tính

toán thời gian cho các vụ mùa, thời gian tế lễ, tiên đoán vận mệnh cho các bậc quân vương. Quan niệm về vũ trụ của họ được thể hiện rõ trong kiến trúc. Nhà cửa, đường sá đều được xây dựng trên những trục tương ứng với quỹ đạo của mặt trời, mặt trăng và những ngôi sao.

Nền văn hóa Inca không tồn tại tiền tệ và chữ viết. Họ dùng cách thức trao đổi hàng hóa trong lĩnh vực buôn bán. Người Inca sử dụng hai hệ thống riêng để ghi lại mọi điều. Thứ nhất, là hệ thống văn tự buộc nút được gọi là *quipus*, gồm một sợi dây chằng ngang treo các sợi dây dài ngắn, màu sắc khác nhau. Trên mỗi sợi dây là các nút thắt ghi lại những thông tin về số lượng hàng hóa nhằm giúp việc kê khai và tính thuế. Những người đảm nhiệm vai trò kế toán (*quipucamayoc*) sẽ phụ trách việc ghi chép bằng thắt nút. Tùy theo vị trí và cách thắt nút, họ lưu lại những con số hàng chục, hàng trăm và có thể đến hàng ngàn. Hệ thống chữ viết thứ hai của người Inca là những ký hiệu riêng thường được thêu trên vải, vẽ trên cốc gỗ nên dễ bị nhầm tưởng là hoa văn trang trí. Loại chữ tượng hình này được người Inca bảo mật trong các cung điện, đền đài, không phổ biến rộng và chỉ có giới tăng lữ và những người có chức quyền nắm giữ.

Người Inca rất chú trọng đến trang phục. Nó thể hiện giai cấp, của cải của mỗi cá nhân. Người Inca ưa chuộng các sản phẩm làm từ len, bông. Len lạc đà được chia làm nhiều loại và mỗi tầng lớp xã hội lại dùng một loại khác nhau. Mũ của người Inca được làm bằng len hoặc vải. Họ dùng lông chim để cài lên mũ, quần áo trong các dịp lễ hội, hoặc làm thành những cái quạt sặc sỡ dùng khi trời nóng. Áo choàng poncho được dệt với các họa tiết trang

trí tinh xảo là trang phục được ưa chuộng. Đó cũng là loại áo được tìm thấy trong hầu hết các ngôi mộ của tộc người này. Tất cả đàn ông thuộc Đế chế đều đeo một túi nhỏ ở vai để đựng những lá bùa may mắn và cả những lá cây coca để nhai. Để làm nên những đôi dép xăngđan, người Inca sử dụng da lạc đà, len và sợi cây lô hội. Đồ trang sức là thứ không thể thiếu đối với mỗi cá nhân. Ở vùng núi Andes, ngọc lam rất được ưa chuộng. Các sản phẩm từ ngọc được chế tác hết sức tinh xảo. Cũng như nhiều các tộc người khác, người Inca rất thành thạo trong lĩnh vực kim hoàn, đặc biệt là làm ra các mặt nạ ngọc, khảm ngọc. Những người giàu có hoặc giữ chức vụ cao khi mất thường được mai táng với vô số áo quần và đồ trang sức, đặc biệt là các mặt nạ được làm từ ngọc.

Âm nhạc, nhảy múa, ca hát, thể thao, các trò chơi là một phần rất quan trọng trong đời sống Inca. Tất cả mọi hoạt động này đều chịu ảnh hưởng và gắn liền với tôn giáo. Trong các dịp lễ hội tế lễ, tất cả từ vua chúa đến thường dân đều tham gia vào những hoạt động này. Các nhà khảo cổ đã tìm thấy rất nhiều nhạc cụ của

người Inca chủ yếu để thổi hoặc gõ như kèn, sáo, chuông đồng, còi, lúc lắc. Nhạc cụ phổ biến nhất là kèn Inca được làm từ cây sậy, đất sét hoặc những cái ống lông chim.

Trải qua bao biến động, chịu sự tàn phá bởi thời gian, bởi chính con người, các bộ tộc, các nền văn minh thời tiền Colomb ở vùng Nam Mỹ đã khấp lại những trang sử hào hùng của mình. Những gì còn lại của một Đế chế, của những tộc người xứng đáng được gìn giữ, bảo tồn như những di sản chung của nhân loại ■

Tài liệu tham khảo:

1. Các nền văn minh cổ châu Mỹ (Elizabeth Baquedano, NXB Kim Đồng, 2006).
2. Các nền văn minh thời tiền Colomb (Henri Lehmann, NXB Thế giới, 2003).
3. Di sản thế giới: châu Mỹ (Bùi Đẹp bs, tập 8, NXB Trẻ, 2003).
4. Colombia (Đối thoại với các nền văn hóa, Trịnh Huy Hóa biên dịch, NXB Trẻ, 2002).
5. Oxford Guide to British and American Culture (Seven Edition, 2005).
6. The Latin American Cultural Studies Reader (Ana Del Sarto, Alicia Rios, and Abril Trigo, Duke University Press, Durham and London, 2004).